

לימוד בראש מגולה - האמנם זיוף בכתב היד?

נספח לסי' כ סע [ד] (עמ' יא)

הקדמה

כל העוסקים במחקר כתבי יד של הקדמונים נתקלו לא פעם בערעור על אמינותם של כתבי יד. אף החיבור שלפנינו לא נמלט מהן. הפעם נכתבו הדברים ע"י גדול הדור, רבי עזריאל הילדסהיימר זצ"ל. הערעור נסוב אודות התשובה שבסי' כ בספרנו, וכפי שיתבאר להלן¹.

א. חובת כיסוי הראש מדינא דגמרא

איתא בקידושין (לא, א), רב הונא בריה דרב יהושע לא מסגי ארבע אמות בגילוי ראש, אמר שכינה למעלה מראשי. וכן בשבת (קיה, ב) אמר רב הונא בריה דרב יהושע תיתי לי דלא סגינא ארבע אמות בגילוי הראש. משמע לכאורה דאין חובה לכסות את הראש, אלא זו מידת חסידות גרידא.

וכן משמע בטור ריש הלכות ציצית (או"ח סי' ח) וז"ל, מיד אחר נטילת ידיו יתעטף בציצית מעומד... ומכסה ראשו שלא יהא בגילוי הראש. עכ"ל הטור. ודייק הפרישה דבלא ציצית וטלית אין איסור כלל בגילוי ראש, רק מידת חסידות. ואף אם תאמר שאסור להלך בגילוי ראש - מכל מקום לעמוד במקומו מותר בגילוי הראש. עכ"ד. אכן הבית יוסף שם פירש דברי הטור דלאו למימרא שיכסה ראשו כדי שלא יהא בגילוי הראש לגמרי, דהיאך הלך ליטול ידיו בגילוי הראש וכו', אלא לומר שאע"פ שראשו מכוסה דרך צנועין להטיל טלית על ראשם. עכ"ד. ועיי"ש שביאר כן גם מילתיה דרב הונא בריה דרב יהושע דלעיל. אולם הדרכי משה, או"ח סי' ב וסי' ח, ביאור הגר"א שם ס"ק ו ושאר האחרונים העלו שבזמן הראשונים לא היה איסור מדינא לילך בגילוי הראש.

ועי' בפירוש ר"ש בן היתום למסכת משקין (מו"ק כד, א) שכתב על מ"ש בגמ' שפריעת הראש 'לאו כולי עלמא עבידי דמגלו רישיה': 'כגון ספרדיים אנשי גרנטא וקורטבא וכל סביבותיהן מגולי ראש, אבל רוב העולם מכסין ראשיהן כעטיפת ישמעאלים, שמכסין כל פניהן חוץ מעיניהם שיניחום מגולין'. עכ"ד. יתכן שהוא מתכווין למנהג הגויים במקומות מסויימים ללכת עם ראש מכוסה, אבל נראה יותר שהוא מתכווין ליהודי גרנדה וקורטובה שבדרום ספרד שנהגו להקל בדבר.

הלכה למעשה בזמן הזה ודאי אסור מדינא לילך בגילוי ראש, לדעת כל הפוסקים. אבל אין להוכיח מכך שגם בזמן הראשונים היה איסור מדינא, כי טעם האיסור היום הוא מדין דרכי האמורי וחוקות הגויים כמבואר בט"ז סי' סא וסי' א ובמ"ב סי' ב בשעה"צ שם ס"ק יז בדעת הגר"א. וע"ע שו"ת מהר"י ברונא סי' לד שבזמן הזה המגלה ראשו מלקין אותו מדין עובר על דת יהודית, וכעין זה כתבו שאר האחרונים. ופשוט ואכמ"ל בזה².

1. עיקרי הדברים שכאן הובאו ב"שורון" כרך ז (אלול תש"ס) עמ' תשלה ואילך. וראה במבוא לעיל עמ' 42 ואילך, ובעיקר בהע' 185.

2. וע"ע שו"ע או"ח סי' ב סע' ו ובנו"כ, ובברכ"י ס"ק ב ו-ד, ובאריכות רבה בשו"ת יביע אומר ח"ו או"ח סי' טו בעיקר באות ז. ועי' בתשובות הגאונים החדשות (אופק, מהד' ר"ש עמנואל) סי' כט עמ' 27 שהגאון משיב שלא נהגו במקומו לומר עוטר ישראל בתפארה מפני שרוב אנשי מקומו לא פורשים סודר על ראשם. ועיי"ש הע' 31 שכ"ה בספר המנהגות שאין נוהגין לברך 'עוטר ישראל' כי רבים הולכים בגילוי ראש, ובאבודרהם כתב שבארצות הנוצרים אין רגילים לומר את הברכה הזו 'כי אינם מניחים מצנפת'.

ב. אופנים המחייבים כיסוי ראש

1. יושב, עומד בתוך הבית

פסק הרמ"א או"ח סי' רפב סע' ג שאין לקרוא בתורה בראש מגולה. והקשה המג"א שם תיפוק ליה דאסור לילך ד"א בראש מגולה. ותיירץ דדווקא לילך אסור, אבל לעמוד או לישב שרי. עכ"ד. וכמו שכתב הפרישה הנ"ל. ובשו"ת מהרש"ל סי' עב הביא שמצא כתוב דרך תחת אויר השמים אסור, אבל בתוך בית אין איסור, דלא חציף כל כך. עכ"ד³.

מבואר בדבריהם שמדינא יש מי שמיקל לעמוד בראש מגולה או לישב בראש מגולה, ואוסר רק בהליכה. ויש אפילו מי שהיקל לילך בראש מגולה בתוך הבית, ואוסר מחוץ לבית.

2. באמירת דברים שבקדושה

איתא במסכת סופרים פ"ד ה"טו, מי שראשו מגולה פורס את שמעו. ויש אומרים אינו פורס, שבראש מגולה אינו רשאי להוציא אזכרה מפיו, ואינו קורא בתורה ואינו עובר לפני התיבה ואינו נושא את כפיו. ע"כ. הרי דתנאי היא, ת"ק ס"ל דרשאי להוציא אזכרה בראש מגולה, והי"א ס"ל דאינו רשאי.

רוב הפוסקים נקטו דהלכה כה"א אף ביחיד. וכך לדוגמא כתב האור זרוע (ח"ב סי' מג): אין נראה בעיני המנהג של רבותינו שבצרפת שמברכים בראש מגולה. עכ"ל.

והנה, ז"ל הגמ' ברכות ס, ב: כי מתער אומר אלהי נשמה, כי שמע קול תרגולא לימא ברוך שנתן לשכוי בינה, כי פתח עיניה לימא ברוך פוקח עיוורים, כי זקיף לימא ברוך זוקף כפופים, כי נחית לארעא לימא ברוך רוקע הארץ על המים, כי מסגי לימא ברוך המכין מצעדי גבר... כי פריס סודרא על רישיה לימא ברוך עוטר ישראל בתפארה וכו'. עכ"ל הגמ'. דייק הגר"א מכאן שעד עתה לא פריס על רישיה והוציא הזכרות מפיו, ומוכח כת"ק דמסכת סופרים. והאחרונים יישבו לשון הש"ס שם בכמה אופנים, וכמ"ש לעיל.

3. בעת הלימוד

ומ"מ כל זה דווקא בהזכרת השם, אבל לימוד בראש מגולה בלא הזכרת השם לא נזכר דינו במסכת סופרים שם, וצ"ב האם דינו כמוציא אזכרה או לאו. ואי נימא דלומד אין דינו כמוציא אזכרה, האם שרי מעיקר הדין ללמוד בגילוי ראש, בפרט כשהוא בתוך בית ולא תחת אויר השמים, והוא יושב ולומד ולא מהלך.

המהרש"ל בתשובה סי' עב, אחר שנטה לומר שאין איסור גמור לילך בגילוי ראש, ולעמוד בגילוי ראש אפשר לומר דשרי, עם כל זה כתב שאין ללמוד בגילוי ראש, ואף בחדרי חדרים אסור משום מראית העין.

סיכום השיטות

עלה בידינו אפוא כדלהלן: א. הליכה בגילוי הראש - בזמן הזה כתבו כל הפוסקים שאסור משום שיש בזה משום דרכי האמורי. בזמן הראשונים לפי הבית יוסף יש שאסרו, ורוב הראשונים נקטו שאין בזה איסור מדינא. ב. יש מהאוסרים שציינו שכל זה תחת כיפת השמים, אבל בתוך בית שרי. ג. להוציא אזכרה מפיו בראש מגולה - לדעת רוב הפוסקים אסור. ד. ללמוד בגילוי ראש - המהרש"ל השיב דאסור, ולא מצאנו מי שחולק עליו.

לאור זאת יש חידוש גדול בשו"ת שלפנינו, וכדלהלן.

3. ועי' שו"ת הר צבי או"ח א סימן ג שמביא את המלבי"ם בספר ארצות החיים סימן ח שהוכיח מהגמ' בסנהדרין דף קא, ב לגבי ירבעם בן נבט דכתיב וירם יד במלך אמר רב נחמן שחלץ תפילין בפניו ופרש"י משום שמגלה ראשו והוה זלזול למלך, שכיסוי הראש מחוייב ע"פ עיקר הדין. והמהרש"ל אזיל לשיטתו בהערותיו בחכמת שלמה שאין איסור מדינא ללכת בגילוי ראש, וכתב על דברי רש"י הנזכרים דצריך למוחקן, ומשמע שלא היה בגירסתו כלל ענין גילוי הראש כאן, ושכן משמע מדברי הר"י עמדין בסדורו בהערות אחר עלינו אות ה שהקשה על רש"י בסנהדרין שם.

ג. שיטת רבנו יהודה בן הרא"ש

לעיל סי' כ (סע' ד במהדורתנו) נשאל רבנו אם מותר ללמוד בגילוי ראש. וז"ל השואל, אחיינו ר' אשר ב"ר שלמה: 'הודיעני אם צריך אדם להיזהר בשעת לימוד שלא לישב בגילוי הראש'. והשיב רבנו:

"וטוב הוא שלא לישב בגילוי הראש בשעת הלימוד למי שיוכל לסבול, לפי שילמוד יותר באימה, ולפעמים מפני כבוד החום אינו יכול לסבול".

מלשון רבנו מבואר שלמי שאינו יכול לסבול מותר לכתחילה ללמוד בגילוי ראש! הרי להדיא תשובה לאחד מרבותינו הראשונים המיקל ללמוד בגילוי ראש בימים החמים למי שיושב ולומד. ולפי ביאור הב"י בדעת הטור שיש איסור מדינא בגילוי ראש חולק רבנו על אחיו ר' יעקב, אא"כ נחלק בין אם יושב ולומד שאפשר להקל לבין עומד ולומד שיש להחמיר, ורבנו חולק גם על המהרש"ל האוסר ללמוד בגילוי ראש אף בחדרי חדרים.

ד. שיטת רבי עזריאל הילדסהיימר

בנושא זה כתוב בשו"ת רבנו עזריאל הילדסהיימר ח"ב סי' רנג שבעותק של שו"ת זכרון יהודה שבספריית רבנו, ליד התיבות 'למי שלא יכול לסבול' שבמשפט 'וטוב הוא שלא לישב בגילוי הראש בשעת הלימוד למי שיוכל לסבול לפי שילמוד יותר באימה ולפעמים מפני כבוד אינו יכול לסבול', כתב ר' עזריאל וז"ל: 'העתק מהגה"ה שעשה הגאב"ד בספרו זה: לשון זה הוסיפו המגלים ראש, ובכ"י כתוב בזה"ל: וטוב שלא לישב בגילוי הראש בשעת הלימוד כדי שישב באימה יותר, ולפעמים מפני כבוד החום נראה להקל. כבר נהגתי בעצמי לישב בכובע של פשתן דק כקופוצא בעתות החום לצאת ידי כולם'. עכ"ל.

הגאב"ד הוא כנראה ר' יעקב יוסף אטינגר, שהסכמתו מודפסת בראש שו"ת זכרון יהודה הנדפס (ושם הוא מוזכר כראב"ד ולא כגאב"ד). ומהערתו אותה העתיק ר' עזריאל למדים אנו תרתי. ראשית, שאף רבנו יהודה בן הרא"ש לא התיר ללמוד בגילוי ראש בזמן הלימוד, ואין לנו אלא פסק המהרש"ל שאוסר, פסק שכבר נתבאר לעיל שאין חולק עליו. ולדעתם של הגאב"ד דברלין ושל רבנו עזריאל הילדסהיימר שהסכים לו, לא התיר רבנו ר"י בן הרא"ש גילוי ראש ממש, אלא רק לישב בכיפה במקום בכובע.

שנית, שו"ת ר"י בן הרא"ש שלפנינו שוכתב מחדש! המו"ל, דוד קאסל, שכפי הנראה היה קרוב לחוגי המשכילים בברלין, לא דייק באופן מגמתי בכמה עניינים, וא"כ מהדורת דפוס ברלין אינה אמינה, ויש לבדוק ולהגיה את החיבור כולו.

ה. כתבי היד של השו"ת

כבר הארכנו במבוא שכתב ידו של רבנו המחבר לא הגיע לידינו, ולפנינו ארבעה מקורות שונים לדבריו: א. הדפוס הראשון ברלין תר"ו. ב. כתב יד ס' פטרבורג (=כתי"מ). ג. כתב יד אמשטרדם 136. ד. המובאות הרבות בבית יוסף. שני המקורות הראשונים דומים זה לזה חוץ מהבדלים קלים, והם מהווים למעשה נוסח אחד של החיבור. כת"י אמשטרדם ונוסח התשובות המובאות בבית יוסף דומים זה לזה, והם מייצגים נוסח אחר של החיבור. התוכן של הנוסחים השונים בדרך כלל שווה, אך הסגנון שונה בהרבה וגם סדר התשובות אינו זהה. במבוא לספר (עמ' 42 ואילך) תיארנו את ההבדלים באופן מפורט. עתה ניגש לבדיקת המקור ועדי הנוסח בתשובה הנ"ל.

כאמור, כתי"מ של שו"ת רבנו יהודה הינו ברור וקריא. הגהה של הספר הנדפס מול כתב היד מעלה דמיון רב, ואין ספק שמהדורת ברלין נעשתה על פי כתב יד דומה לו. מכאן נוכל לעמוד על שינוייהם

של 'המגלים ראש', אם ישנם כאלו. והנה עיון בכתי"מ בסי' כ מעלה שהנוסח הזה לספר הנדפס, והמהדיר לא שינה כחוט השערה! לעומת זאת הנוסח בסי' כ בכתי"מ אמסטרדם כמעט זהה לנוסח ההוספה מכת"י בגליון עותק השו"ת של "הגאון אב"ד דפה"4. הרי שלגאון הנ"ל אכן היה כתב יד של השו"ת, שאינו כתב היד שממנו נדפס החיבור5. מי אם כן צודק - המו"ל או הרב הילדסהיימר, או ליתר דיוק אותו אב"ד? התשובה היא ששניהם צודקים, שכן קיימות שתי נוסחאות לחיבור.

עלה בידינו שהאב"ד המגיה לא בדה מליבו את ההגהה, אלא מצא כן בכתב היד שלפניו. אך כתב יד זה הועתק רק במאות השנים האחרונות, ואינו כתב ידו של המחבר, שלא הגיע לידינו. אמנם גם המקור לנוסח הדפוס אינו עתיק יותר וגם לא מוסמך יותר. מהדיר הספר, דוד קאסל, אכן דייקן היה ולא שינה מדעתו. הוא כותב בהקדמת הספר שהחיבור עצמו היה בטוניסיה ואיש אחד מרוסיה העתיקו והביאו למכירה בברלין, והספר נדפס ע"פ העתקה זו. האם יתכן שאותו מעתיק מן "המגלים ראש" היה?!

אולם עיין במבוא (עמ' 44-45) שדווקא נוסח הדפוס וכתי"מ קרובים יותר כנראה למקור, ולעומתם ר' יהודה שושן עורך נוסח כתי"א הוסיף ושינה כיד ה' הטובה עליו. יתכן אם כן שהתוספת הזו, שנמצאת בכתי"א ב'חלון' ואינה בתוך גוף התשובה, גם היא מעשה ידיו של אותו עורך שהיה ת"ח בזכות עצמו, שבא להחמיר במקום שהמחבר עצמו, רבנו יהודה בן הרא"ש, נטה להקל6. ועוד יתכן שבמקומו של ר' יהודה לא היה קיים מנהג זה של חבישת כובעים קטנים, והתיר רבנו ללומדים בישיבה בשעת החום שלא יכלו לסבול את כיסוי הראש המקובל ללמוד בגילוי ראש, כפי עיקר הדין, ובימיו של ר' יהודה שושן כבר נהגו לכסות ראשם בכובעים קטנים דקים, כך שאפשר היה לצאת ידי חובת כולם7.

סוף דבר

שו"ת רבנו יהודה בן הרא"ש לא הגיע לידינו בכתי"ק של המחבר. בידינו שני כיתאי עדים לנוסח החיבור. תוכנם בדרך כלל דומה אבל לעיתים מכחישים זה את זה, כמו למשל בשאלה אם מותר ללמוד בלא כיסוי ראש כאשר החום כבד. מן השינוי ביניהם דייקו שני גדולים בישראל נפ"מ גדולה להלכה, עד שהעלו שלא בשגגה נעשה השינוי בנוסח. וב"ה שזכינו להעמיד דברים על דיוקם, ולהסיר חשד של זיוף מנוסח תשובותיו הנדפסות של רבנו יהודה בן הרא"ש.

4. הבדל בולט אחד הוא בתיבות 'כובע פשתן דק וכיוצא בו' בנוסח כתי"א, ו'כובע פשתן דק כקופוצא' בנוסח שמביא הגאב"ד. ממבט ראשון נראה שמעתיק כתי"א שינה, בכוונה או שלא בכוונה, את המילה הזרה 'כקופוצא' לתיבות 'וכיוצא בזה', והנוסח הזר 'כקופוצא' הוא המקורי; התיבות 'דק וכיוצא' דומות מאוד בכתי"י הצפון אפריקאי לתיבה 'כקופוצא' (אמנם א"כ התיבה 'דק' מיותרת, וצ"ע). פירוש התיבה 'קופוצא' בספרדית הוא כנראה 'גלימה' עם כובע (כמו 'קפוצין' בלשוננו), ויתכן שהכוונה לגלימות קלות, שאין כיסוי הראש שלהם מכביד כמו כיסוי הראש שהיו רגילים להתעטף בו. ועדיין צ"ע.

5. ואולי הוא כתי"י שהועתק עבור החת"ס כמה עשרות שנים קודם, ראה שו"ת חת"ס ח"ז סי' כה, ועי' לעיל במבוא עמ' 44.

6. וראה בצילום כתי"א בסמוך את ההגהה ב'חלון'. גם הלשון "נהגתי בעצמי" דומה להגהתו דלעיל בתשובות הנוספות סע' [יג] (עמ' קנז) "וכן נהגתי לעצמי", עיי"ש.

7. וראה בשו"ת מנח"י ח"ד סי' ס שרבנו ה'בכור שור' סיים את דיונו בענין כיסוי ראש במרחץ בלשון 'ומ"מ ראיתי מדקדקים מכסים ראשם במטפחת, וכן נהגתי מעודי, כ"ה בדפוס למברג תרנ"א וכך גם הועתק בשערי תשובה. אך בדפוס ורשה תרנ"ו השמיטו תיבות אלו, וצ"ע. וראה בקונטרס שכתב רח"ל דייטש בענין גילוי ראש במרחץ.